Három évszám

A magyar büntetés-végrehajtás hagyományai

A magyarországi bv. újkori története nem túlságosan hosszú, mindössze a múlt század közepétől eredeztethető, és alig 150 évet foglal magába. Mindez nem jelenti azt, hogy ez az időszak nem bővelkedett fordulatos, izgalmas eseményekben, reformokban, paradigmaváltásokban. Éppen ellenkezőleg, a börtönügy stagnálása és fejlődése hol lemaradt, hol pedig megelőzte az általános társadalmi fejlődést. E dolgozat szűkre szabott terjedelmével nem vállalkozhat arra, hogy bemutassa ezt a másfél évszázadnyi történelmet, hogy felvázolja azt a néhány jelentős eseménysort, amely alapvetően meghatározta a magyar bv. fejlődésének irányát, de azért bemutatható ezek hatása a mai büntetés-végrehajtási rendszerre, elemezhetők azok a pozitív hagyományok, amelyek segítettek fenntartani a rendszer működőképességét, és amelyek a magyar büntetés-végrehajtást a kelet-közép-európai régió élvonalába emelték.

Osztrák–német modell

1849, 1867 és 1945. E három évszám olyan történelmi változásokat hozott Magyarországon, amelyek a börtönügy történetét is alapvetően befolyásolták.

Az 1848–49-es szabadságharc leverése után Magyarország minden tekintetben az osztrák birodalom integráns részévé vált, osztrák közigazgatást és igazságszolgáltatást vezettek be, majd az 1852-ben megszületett új osztrák büntető törvénykönyv Magyarországon is hatályba lépett. A Btk. rendelkezett a büntetések végrehajtásának általános kérdéseiről is. Két évvel később az osztrák igazságügy-miniszter kiadott egy rendeletet a büntetőbíróságok hivatali működéséről, amelynek harmadik fejezetében szabályozta a bírósági fogházakban foganatosítandó büntetések végrehajtását. Rendelkezett *a börtönök építési viszonyairól, az alá- és fölérendeltségi viszonyokról, az őrzésről, a rabok átadásáról, átvételéről, a motozásról, személyleírás készítéséről, az orvosi vizsgálatról, a börtönök megjelöléséről, a rend és tisztaság fenntartásáról, a folyamodványok, kérvények, panaszok átvételéről, a láncra verésnél követendő eljárásról, a börtön átvizsgálásáról, a foglyok közötti együttműködés megakadályozásáról, a szökés esetén szükséges intézkedésekről, a szabadítás előkészítéséről, a szakmai oktatásról, a felügyelők fenyítéséről, jegyző-*

könyv készítéséről miden lehetséges alkalommal, a beteg foglyok kezeléséről, a fegyelmezésről, a foglyok munkáltatásáról, a foglyok oktatásáról, művelődéséről.

Bár ez a rendelet nem fogta át a börtönügy minden területét – kimaradt pl. a ruházat, az élelmezés, a jutalmazás, a munkabér, a látogatás, a levelezés, a szabadidő stb. –, de rendelkezett a leglényegesebb feladatokról, úgymint a biztonság, befogadás, szabadítás, adminisztráció, belső élet, rend, tisztaság, fegyelem, oktatás, munkáltatás mikéntjéről. Időközben a módszerek és sok esetben a célok is megváltoztak ugyan, de ez az osztrák igazságügy-miniszteri rendelet – a Btk.-val együtt – 150 vagy még sokkal több évre meghatározta a magyar büntetés-végrehajtás működésének kereteit. Köztudott, hogy a magyar jogrendszer és ezen belül az igazságszolgáltatás rendszere német típusú, amely osztrák közvetítéssel jutott el hozzánk, csakúgy, mint a monarchia utódállamainak többségébe. Ezért ha a magyar bv. hagyományait vizsgáljuk, az első helyre mindenképpen az ún. osztrák–német hatás kerül.

A másik két lényeges momentum ebben a hatásrendszerben, hogy az osztrák hatóságok létrehoztak egy börtönrendszert Magyarországon, amely átalakított kolostorokból (Márianosztra, Illava), katonai erődítményekből (Lipótvár, Munkács, Szamosvár), nevelőintézetből (Vác) állt. Ezek az épületek igen kevéssé feleltek meg a modern börtön követelményeinek. Ha ehhez még figyelembe vesszük, hogy a börtönőrök kiszolgált katonák voltak, parancsnokaik szintén, akkor el tudjuk képzelni, hogy a mai börtönszemélyzet militáris jellegének megalapozottsága honnan ered.

Feltétlenül szólni kell a kiegyezést követő évtizedről, amikor a magyar Igazságügyi Minisztérium létrehozta a modern börtönügy jogi feltételeit. Az 1878. évi V. tc. – az ún. Csemegi-kódex – megalkotta a szabadságvesztés-büntetés különböző fokozatait: *a fegyházat, a börtönt, a fogházat* és a ma már nem létező *államfogházat*. Ez a rendszer nem teoretikus úton jött létre, hanem a törvényalkotók mintegy örökölték: az osztrák kormány által alapított intézetek lettek a fegyházak, a járásbíróságok mellett működő intézetek fogház, a törvényszékek mellett funkcionálók börtön minősítést kaptak. A törvény az új börtönrendszer működtetésére az angol és ír fokozatos rendszert kívánta alkalmazni. A kiegyezés után létrejött magyar kormányzat, tapasztalván az osztrák szisztéma problémáit, az új Btk.-ban a legmodernebb európai büntetés-végrehajtási rendszert próbálta adaptálni a magyar viszonyokra. Ez sajnálatos módon a börtönhálózat és a személyzet alkalmatlansága folytán nem lehetett sikeres. A három büntetés-végrehajtási fokozat és a fokozatos rendszer egyes elemei, pl. a feltételes szabadságra bocsátás és az átmeneti intézet, ma is működő hagyományként funkcionálnak.

Szovjet katonai modell

1945 után a magyar igazságszolgáltatás teljes egészében átvette a Sztálin és Visinszkij által kreált ún. *szovjet modellt*, annak négy elemét emelvén ki, amelyeknek hatása ma is jelentős a bv. működésében. Jellemzi a militáris, katonai jelleg erősödése a szervezetben. A bv. személyzet állománya teljes egészében egyenruhás, volt időszak, amikor még a gépírónők is uniformist viseltek, így egy szigorúan hierarchizált, katonai rendfokozatokat viselő, parancsot adó és teljesítő személyekből álló szervezetté vált.

Kitüntetett pozícióba került a büntetés-végrehajtási intézmények biztonsága. A legegyszerűbb büntetés-végrehajtási tevékenységet is azonnal blokkolták, ha azt ellentétesnek minősítette valaki a biztonsági szabályokkal. A biztonság fenntartása a bv. elsődleges céljává vált, a társadalom ellenségeit szigorúan el kellett szeparálni a becsületes emberektől.

Bevezették a fogvatartottak profitorientált munkáltatását, amit ma kevésbé szemérmes kifejezéssel egyszerűen csak rabszolgamunkának neveznénk.

A fogvatartottakat a társadalom ellenségeinek tekintették, akiket gyűlölni, de legalábbis lenézni, alacsonyabb értékűnek illett tekintenie a személyi állománynak. A szigorú moralizálás beépítése a fegyőr–fogvatartott viszonyba hosszú távon – még ma is érezhetően – megakadályozza a bévés–elítélt kapcsolat normalizálódását, sok esetben gátolja az eredményes rehabilitációs munkát.

Ezek a történelmi események, amelyek véleményünk szerint a legerőteljesebben hatottak a magyar büntetés-végrehajtásra, olyan hagyományokat teremtettek, amelyek kizárták vagy legalábbis megnehezítették más, ezekkel ellentétes ideológiák és módszerek beépülését a bv. tevékenységébe. Ebben a részben bemutatjuk a felvázolt hagyományok hatását a mai büntetés-végrehajtási rendszerre.

A jogszabályok jellemzői

A magyar büntetés-végrehajtási jogszabályok, egyrészt az Európai Tanács ajánlásaira és az ENSZ minimum irányelveire épülve korszerűnek minősíthetők, ezt megtette az ET szakértői csoportja is 1992-ben. Másrészt viszont a jogszabályok – ideszámítva a Bv. Szabályzatot is – hihetetlenül aprólékosak, precizitásra törekvők, érződik az a szándék, hogy a jogalkotó a büntetés-végrehajtási munka összes területét, összes lehetséges szituációját szabályozni kívánta, egységes elvek szerint akarta regulálni. Ezáltal nagy mennyiségű, bonyolult jogszabálytömeg keletkezett, amely nehezen emészthető, nem könnyen alkalmazható és bonyolult ellenőrző apparátust igényel. Ez a jogszabályhalmozó, mindent szabályozni akaró törvényhozói magatartás az osztrák–német hagyományokból ered, bár hozzá kell tenni, hogy az osztrákok és a németek is csökkentették jogszabályaik mennyiségét, inkább keretjogszabályokkal dolgoznak és a jogalkalmazókra bízzák a keretek kitöltését. Ez a tendencia megfigyelhető a magyar bv. területén is. Az 1950-es és '60-as években megjelenő büntetés-végrehajtási jogszabályok még ha túl szigorúak voltak is, de hozzájárultak a törvényesség alapjainak megteremtéséhez. A '80-as, '90-es évek szabályozása nagymértékben enyhítette pl. a börtönélet belső szabályait – ezáltal, mivel nem volt mit megsértenie a fogvatartottaknak – így a fegyelmi felelősségre vonásról szóló fejezet is jelentősen megrövidült.

A Csemegi-kódexből vette át a törvényhozás a 3 bv. fokozat alkalmazását. Nem túlzás azt állítani, hogy ezzel a már a múlt században is kényszer szülte megoldással a magyar bv. egyedül áll nemcsak Európában, hanem az egész világon. Ugyan van néhány ország, pl. az USA, Nagy-Britannia, ahol szintén kategorizálják a börtönöket, azonban Magyarország az egyetlen ország, ahol a bíróság határozza meg az ítéletben, hogy az elítélt milyen büntetés-végrehajtási fokozatban töltse büntetését. Ez a tevékenység – a bv. foko-

zat megállapítása és megváltoztatása – a világ minden országában a büntetés-végrehajtási hatóságok szuverén joga és feladata. A hazai bv. ezen úgy próbált segíteni, hogy egyrészt minden országos bv. intézetet 2 fokozatúvá tett, a zárt bv. intézetek fegyház és börtön, a mezőgazdaságiak börtön- és fogházfokozatú elítélteket tarthatnak fogva. Ugyancsak növelte a bv. manőverezési lehetőségeit a fogvatartottak őrzési fokozatainak megállapítása, amely lehetővé tette, hogy az őrzési fokozatnak megfelelően egy elítélt az adott bv. fokozaton belül enyhébb vagy szigorúbb szabályok szerint töltse le a büntetését.

Szervezeti változások

Bár sokat változott az idők során, megmaradt a szovjet típusú, hierarchizált katonai szervezet, rendfokozatokkal, egyenruhával olyan szakterületeken is, ahol ez nem volna feltétlenül szükséges.

A bv. szervezet irányításában érvényesül az osztrák modell, amely szerint börtönügyi főhatóság irányítja és ellenőrzi az intézetek munkáját. A szovjet hagyomány túlélésének tekinthető, hogy a Bv. Országos Parancsnoksága rendelkezik a pénz, az anyagi eszközök, a létszám és bér elosztásáról az intézetek között.

A személyi állomány képzése a katonai jellegnek megfelelő, sok benne a formális elem. A személyzetet arra képezik ki, hogy fenn tudja tartani a rendet és fegyelmet a börtönökben.

A büntetés-végrehajtási szervezet speciális feladatai miatt túlságosan alá van rendelve az igazságszolgáltatás többi szervének, különösen a bíróságoknak. Más országokkal ellentétben nálunk a büntetés-végrehajtási testület feladata a fogvatartottak szállítása, előállítása a bíróságra. Ezért a megyei bv. intézetekben, ha sok az előállítandó fogvatartott, sokszor szinte csak a kapuőr és a parancsnok marad az intézetben. Ezzel viszont az igazságszolgáltatás többi szervei, nevezetesen a bíróságok közvetlenül beleavatkoznak, befolyásolják a bv. intézet munkáját. Ez nemcsak több munkát jelent a személyi állománynak, de bizonytalanságot, kiszámíthatatlanságot kelt, és veszélyezteti a megyei bv. intézetek belső biztonságát.

Fogvatartottak és börtönkörülmények

A magyar börtönök fogvatartotti állománya különbözik a nyugati börtönök populációjától. Magyarországon az elítéltek kb. 2/3-a visszaeső, ez az arány magasabb, mint a nyugatiaké. Ezen túlmenően a magyar visszaesők minőségileg is különböznek nyugati társaiktól. Amíg nálunk a visszaesők nagy része sokszor volt elítélve kisebb súlyú bűncselekményekért, addig nyugaton a „visszaeső" címke a nagyobb hasznot hozó bűncselekményeket elkövető profi bűnözőket jellemzi. Ez a sajátos helyzet az ötvenes évek társadalompolitikai koncepciójából fakadt, nevezetesen: a politikai vezetés ideológiai érvekkel alátámasztva rendkívüli módon beszűkítette szociálpolitikai intézményrendszerét. Ezáltal nagy tömeg vált hajléktalanná, az utcára kerültek az alkoholisták, az értelmi

fogyatékosok, a nyomorékok, akik különböző kisebb bűncselekményeket követtek el, hogy fenn tudják tartani magukat. Ezek az emberek börtönbe kerültek, majd szabadulásuk után újabb lopásokért visszakerültek. Egészen 8-9 évvel ezelőttig ez volt a gyakorlat, amikor a hibás társadalompolitikai tervezés a visszaeső-bűnözés újratermelődéséhez vezetett. Ez egyben azt jelenti, hogy a magyar visszaeső állomány jó része nem veszélyes bűnözőkből áll, mint a nyugati országokban, és ez természetesen a velük szemben alkalmazott bánásmódot is megmagyarázza.

Ugyanilyen módon, a szociálpolitikai rendszer hiánya, illetve rossz működése okozza, hogy a magyar börtönökben túl sok az elmebeteg, értelmi fogyatékos, alkoholista, pszichopata, személyiségzavaros elítélt. Ezek a fogvatartottak olyan extrém viselkedészavarokat produkáltak a börtönökben, amelyek nem figyelhetők meg a nyugati börtönök nagy részében.

Bv. intézeteink nagy részét túl szigorú, rugalmatlan, nem hatékony biztonsági rendszer jellemzi. Ma sincs kidolgozva az elítéltek hatékony differenciálási rendszere, nincs olyan speciális intézmény vagy intézmények, ahol megfelelő módszerekkel el tudnánk végezni az elítéltek osztályozását. Gyakorlatilag a legveszélyesebb rabhoz igazodik a börtön biztonsági rendszere. A börtönök belső rezsime nem elég differenciált, ez jórészt a múlt században épült, alkalmatlan börtönépületek „bűne".

A külső őrzés, a biztonságtechnika nem elég hatékony. A legutóbbi szökések azt bizonyították, hogy ez a komplex módon alkalmazott technika csak azokkal szemben eredményes, akik nem akarnak megszökni a börtönökből. Akik viszont meg akarnak, azokat nem képes megakadályozni benne. Nyugati szakértők azt mondják, hogy a szigorú börtönöket is csak kívülről kell nagyon keményen védeni komoly biztonságtechnikával, belül pedig korlátlanul enyhíteni a rezsimeket az eredményes rehabilitáció érdekében.

Öreg börtönépületeink vannak még a múlt századból, az osztrák időkből. Az intézetek túlzsúfoltak, ez a szovjet rendszer hatása. Sajnos a hetvenes, nyolcvanas években épült börtöneink sem korszerűek, elsősorban a nyugati minták hiánya következtében.

Osztrák időkből való hagyomány, hogy túl nagy az adminisztráció a börtönökben. A befogadásnál és a szabadítás előtt volna szükség a legtöbb információ feljegyzésére, és a büntetés töltése közben csak az extrém szabálysértő viselkedések megörökítésére.

Az ötvenes évekből való hagyomány, hogy túl nagy a távolság a fogvatartott és az őr között. Ennek egyrészt morális oka van, az őrt úgy szocializálják, hogy elhiggye, a rab alacsonyabb értékű ember, mint ő, másrészt az őrt nem tanítják meg kommunikálni a rabbal.

Egyedülálló kelet-európai szokás, hogy az elítéltek általános iskolai oktatása csak 8 óra munka után, az elítélt szabadidejében történhet. Ez nagymértékben befolyásolja az oktatás eredményességét.

Az elítéltek munkáltatása, csakúgy, mint az '50-es években, profitorientált. Azzal a különbséggel, hogy nemcsak az elítélt munkaerejét zsákmányolja ki, hanem az állammal fizetteti meg a korszerűtlen termékszerkezetből és a piac beszűküléséből adódó veszteségeit.

Mindezek után joggal merülhet fel az a kérdés, hogy egy ilyen kedvezőtlen hagyományokkal rendelkező büntetés-végrehajtási rendszer hogyan képes mégis működni az egy-

re nehezedő anyagi feltételek és az Európa Tanács egyre szigorúbb követelményei mellett. A külföldi büntetés-végrehajtási szakértők véleménye szerint a magyar bv. egyik legjobbja – ha nem a legjobb – a kelet-közép-európai büntetés-végrehajtási rendszereknek. Az okok rendkívül sokrétűek, ezek közül néhányat – amelyek kapcsolódnak a hagyományokhoz – közreadunk.

A katonai jellegből adódik a magyar bv. szervezettsége. A szervezet katonai jellegének nemcsak negatívumai vannak, ez azt is jelenti, hogy a magyar bv. szervezettsége átlagon felüli.

A centralizált felépítés lehetővé teszi a központi erőforrások mozgósítását és a tartalékok megfelelő helyre történő irányítását vészhelyzet esetén.

A túlbürokratizált rendszer, a túlburjánzott jogszabályok kikényszerítették azt, hogy a bv. személyi állománya megtanulja a jogszabályokat és azok alkalmazását. A jó jogszabályismeret a kezdeti nehézségek után jelentősen megkönnyíti, szinte rutinszerűvé teszi a büntetés-végrehajtási dolgozók munkáját bizonyos területeken.

A részletes szabályozás országosan lehetővé teszi az egységes végrehajtás kialakulását. Tudjuk azt, hogy az ET (Európa Tanács) és az USA-ban az ACA (Amerikai Börtönügyi Társaság) milyen erőfeszítéseket tesz, hogy ha nem is egységes, de legalább kompatíbilis rendszert hozzon létre.

A megnövekedett feladatok végrehajtása nem volna lehetséges a személyi állomány áldozatvállalása nélkül.

Hosszú időn keresztül, a deklarált célok – átnevelés, megjavítás – ellenére a személyi állomány azt csinálta, amire kiképezték, amihez értett: tisztaságot, rendet, fegyelmet tartott fenn a börtönökben.

Hozzájárult ehhez, hogy a bv. intézetek parancsnokai sohasem kívülről jött emberek voltak, hanem a szervezeten belüli munkájukkal érdemelték ki a kinevezésüket. Elsősorban „jó smasszerek" voltak, akiket érdekelt a munkájuk, és akik szabadidejükben is azon gondolkodtak, hogyan lehetne a gondokra jobb megoldásokat találni.

A parancsnokok közül jó néhány kiemelkedő szaktekintély meghatározta börtönének arculatát, munkamódszerét, és nagy szerepet játszott az állomány kiképzésében.

Végül, de nem utolsósorban a bv. testületnek azok a magas elméleti felkészültséggel rendelkező szakemberei is hozzájárultak ehhez az eredményességhez, akik előkészítették a reformokat, a jogszabályok változásait, a szervezet átalakítását.

Boros János

Felhasznált irodalom

Dr. Lőrincz József: A magyar börtönügy alakulása, a nemzetközi normák megjelenése (a XIX. század elejétől 1979-ig). Kézirat

Dr. Mezey Barna: A magyar polgári börtönügy kezdetei. Osiris-Századvég, Budapest, 1995